

Igor Vrišer

O nekaterih problemih sodobne demogeografije*

Na kratko je skorajda nemogoče prikazati vse probleme in naloge sodobne demogeografije. Zato se bom v tem članku zadržal le pri določenih vprašanjih, ki jim posvečajo demogeografi veliko pozornosti.

Preden se lotimo obravnavanja nekaterih konkretnih demogeografskih problemov, bo nemara koristno, če si ogledamo dosednji razvoj demogeografske misli. Prebivalstvo kot pojav obravnava predvsem demogeografija, veda, ki se je izoblikovala v osemnajstem in devetnajstem stoletju. Sprva so jo uvrščali v statistiko, pozneje pa v sociologijo. Njen namen je zbirati in urejati podatke o prebivalstvu in njegovih lastnostih ter raziskovati vzroke za nastanek in razvoj različnih populacijskih pojavov. S prebivalstvom se razen sociologije ukvarja še etnologija, antropologija, zgodovina in ne nazadnje tudi geografija. Geografsko stališče je nekoliko svojstveno. Prebivalstvo nam ne pomeni objekta proučevanja kot zgoraj navedenim vedam, temveč je to le eden od pojavov v pokrajini, ki jo raziskujemo. Toda populacija sodi med zelo pomembne činitele, saj bolj kot katerikoli drugi faktor spreminja podobo našega zemeljskega površja. Cela vrsta demogeografskih učinkov na pokrajino nima svojega izvora zgolj v proizvodilni dejavnosti ljudi, kar nas tu ne zanima in sodi v ekonomsko geografijo, temveč v dinamiki in določenih svojstvih prebivalstva. Ne preseneča nas torej, če se je v sklopu geografije zaradi tega izoblikovala posebna stroka — demogeografija, ki skuša raziskovati odnose med prebivalstvom in geografskim okoljem oziroma obravnava prebivalstvo kot geografski pojav in faktor.

V dosedanjem razvoju demogeografije zaznamujemo nekako tri razvojna obdobja. Najstarejša razvojna stopnja — zasnovala sta jo še nemška geografa Ritter in Ratzel — je predvsem poudarjala zavisnost človeške družbe od narave. Podčrtavala je različna biološka svojstva človeštva (na primer rasno sestavo) in pripadnost k tako imenovanim kulturnim krogom. Močno se je naslanjala na antropološke in etnološke izsledke. Veliko manj pozornosti je posvečala ekonomski dejavnosti in sociološki zgradbi človeške družbe.

Zaradi takšnega ozkega pojmovanja so njeni predstavniki nemalokrat zašli v determinizem in v različne idealistične nazorske trditve.

Do preobrata je prišlo v medvojni dobi, ko so se v demografiji in demogeografiji pod vplivom francoskih sociologov pričela v veliko večji meri upoštevati spoznanja o sociološki zgradbi in o odvisnosti razvoja človeške družbe od miselne in ekonomske razvojne stopnje. Ta tako imenovana socialno-ekonomska smer v populacijskih proučevanjih (njen najbolj znani predstavnik je na primer Sauvy) je naletela na izredno širok odziv in njen vpliv se sedaj ni pojenjal. Danes ji kljub priznanjem o pozitivnem vplivu kaj radi očitajo, da je vendarle nekoliko preveč zapostavila biološke, psihološke in druge aspekte, ki so v demografskem razvoju prav tako pomembni. Upravičen je tudi občutek, da so njena izvajanja pogosto preveč pozitivistična (seveda v negativnem smislu).

V času med obema vojnama se je v demografiji in tudi v demogeografiji močno razširil pragmatizem, ki je z različnimi znanstveno nevzdržnimi trditvami podpiral imperialistično geopolitiko nekaterih držav (tipičen primer je bila nacistična Nemčija). Te idejne zablode tudi v povojnem času niso izginile in jih od časa do časa srečujemo v novih preobletih (na primer trditve o zgodovinskih in nezgodovinskih narodih, o kulturni prevladi belcev nad črnskim prebivalstvom).

Moderni demografiji je dala močan pečat tudi ameriška sociološka šola, a ne toliko po idejni strani kakor po izpopolnjenih metodah in tehniki proučevanja, ki se v čedalje večji meri uporabljajo tudi drugod po svetu.

Tretja razvojna stopnja v demografiji se je izoblikovala pod vplivom dialektičnega materializma. Njegova zasluga je v tem, da se je pričelo demografske procese v večji meri kot doslej proučevati na podlagi družbeno-razvojnih in ekonomskih zakonitosti. Marksizem je podrgel kritiki različne malthuzijanske, neomalthuzijanske in druge idealistične nazore. Po njegovi zaslugi so se demografi začeli zanimati za populacijske razmere v nerazvitih azijskih, afriških in latinskoameriških deželah, kar prej ni bil primer, saj se je obravnavalo predvsem demografske razmere v razvitih kapitalističnih državah. Zal dosežki marksizma na področju demografije pa še zdaleč niso takšni, kot bi lahko bili ali kot bi jih želeli. Velik del krivde za to pade na obdobje stalinizma, ki je

* Članek je prirejen po predavanju, ki ga je imel avtor septembra 1966 na seminarju Zavoda za prosvetno-pedagoško službo I. v Ljubljani.

sociološke in demografske raziskave imel za nepotrebne in odvečne, največkrat z obrazložitvijo, da so ti problemi v socialističnih deželah že urejeni. To ozkosrčno in birokratsko stališče je našlo svoj odmev tudi v demogeografiji in tako na primer v sovjetski geografski literaturi še vedno pogrešamo tovrstnih del. Šele zadnje čase čitamo v časopisih, da tudi za te znanstvene naloge narašča interes in da se jim odpirajo nove možnosti.

* * *

Med vsemi demografskimi dogajanjem vzbujajo še vedno, vsaj zadnjih dve sto let, največ pozornosti izredno naglo večanje prebivalstva po svetu. Ta tako imenovana „demografska eksplozija“ zavzema neverjeten obseg in presega še tako optimi-

stične napovedi. Svetovno prebivalstvo se povečuje vsako leto (med leti 1950—1962) za približno 55.590.000 ljudi ali v povprečju za 2,25%. Povprečni relativni koeficient rasti znaša za to obdobje 1,027%. Po zadnjih cenitvah šteje svet že okoli 3.220.000.000 ljudi. Ker v številnih deželah še vedno niso izvedli popisov prebivalstva, temveč v najboljšem primeru le ocene, so seveda vse te številke, ki nam jih prinašajo bilteni Združenih narodov, le bolj ali manj verjetna ocena.

Razvoj prebivalstva ima nekatere posebnosti. Prva ugotovitev opozarja, da je absolutna rast sicer velika, vendar tudi relativna rast še vedno na peša. To je prav lepo razvidno iz tabele, ki nam prikazuje demografski razvoj za poslednjih tri sto let:

1. Razvoj svetovnega prebivalstva:

Leto	1650	1750	1800	1850	1900	1950	1964
Število prebivalstva v milijonih	545	728	906	1171	1608	2483	3220
Indeks rasti	100	132	166	215	295	455	591
Verižni indeks		132	124	129	137	154	130

Svetovno prebivalstvo se je, z drugimi besedami, med leti 1650 in 1850 podvojilo. Zato je potrebovalo dve sto let. Podvojilo pa se je tudi med leti 1850 in 1950, za kar je potrebovalo komaj sto let. Ob tem tempu naraščanja lahko pričakujemo, da se bo podvojilo tudi med leti 1900 in 1963, za kar bo potrebnih le še dobrih 60 let. Ni čudno, če ta skokovita in nad vsa pri-

čakovanja velika rast vzbujajo pomisleke, skrb ali celo grozo pri politikih in gospodarstvenikih.

Druga ugotovitev o svetovni rasti prebivalstva se nanaša na regionalne spremembe. Težišče rasti se je v zadnjih sto letih prestavilo iz Evrope na druge kontinente. Prebivalstvo Evrope izkazuje čedalje močnejše upadanje relativne rasti, zaradi česar se delež te celine zmanjšuje v korist drugih kontinentov. Tabela št. 2 to dobro ilustrira:

2. Gibanje prebivalstva po kontinentih in njihov delež v svetovni populaciji:

Leto	Evropa	Azija	Afrika	Amerika	Svet
1650	100 18,4	330 60,5	100 18,3	13 2,2	545 100,0
1750	140 19,2	479 65,9	95 13,1	12 1,7	728 100,0
1800	187 20,7	602 66,4	90 9,9	25 2,7	906 100,0
1850	266 22,7	749 63,9	95 7,7	59 5,1	1171 100,0
1900	401 24,9	937 58,3	120 7,5	140 8,9	1602 100,0
1950	529 21,3	1413 56,9	198 8,0	330 13,3	2483 100,0
1964	669 20,6	1783 55,2	303 9,3	448 13,9	3220 100,0

Zanimivo pa je, da se zmanjšuje tudi delež Azije, čeprav prebivalstvo te celine še vedno absolutno kot relativno raste. Vsi ti premiki so

se izvršili v korist Latinske in Anglosaške Amerike, Afrike in določenih predelov Azije (glej tabelo št. 3).

3. Razvoj prebivalstva po regionalnih enotah med letoma 1900 in 1960:

Regionalna enota	Število prebivalstva v milijonih		Povečanje spremembe	
	leta 1900	leta 1960	v %	v % deležu
Evropa (brez ZSSR)	293,8	415,9	41,6	— 3,9
ZSSR	121,7	200,2	64,5	— 0,6
Anglosaška Amerika	81,9	188,9	130,7	+ 1,6
Srednja Amerika	24,8	60,7	144,0	+ 2,4
Južna Amerika	43,9	129,7	218,0	+ 2,4
Avstralija in Oceanija	6,9	14,5	110,0	+ 0,3
Kitajska	400,0	684,1	71,0	— 1,0

Japonska	46,6	91,4	96,1	+ 0,3
Indokina in Indonezija	66,4	171,7	157,2	+ 2,0
Indija in Pakistan	302,5	511,6	69,1	- 0,9
Prednja Azija	38,0	84,1	121,0	+ 0,8
Severna Afrika	24,5	48,6	98,2	+ 0,8
Srednja in južna Afrika	114,6	181,5	58,1	- 1,0
Svet	1565,6	2728,9	77,8	+ 0,0

Tretja ugotovitev o tej izredno nagli rasti svetovnega prebivalstva se nanaša na vzroke. Le-ti so danes več ali manj poznani. Poglavitni učinek so imeli sanitarni in higienski ukrepi, ki so pripomogli k hitremu in učinkovitemu zmanjšanju smrtnosti. Vloga natalitete je bila pri tem veliko manj pomembna. Še več, zanjo lahko ugotavljamo, da ni le v Evropi, temveč tudi drugod po svetu v počasnem absolutnem in relativnem nazadovanju. Ta ugotovitev se z našimi vsakdanjimi predstavami ne sklada v celoti, vendar nam to dognanje potrjujejo demografske službe vsepovsod po svetu.

Prirodni prirastek, ki kaže razmerje med nataliteto in mortaliteto, temelji potemtakem v prvi vrsti na smrtnosti. Rodnost kaže na splošno veliko manj zakonite dinamike in je v neprimerno večji meri odvisna od raznih posebnih vplivov psihološke, politične ali religiozne narave. Zelo lep primer, kako ti sekundarni vplivi učinkujejo na nataliteto in s tem na prirodni prirastek, je demografski razvoj japonskega prebivalstva. Monarhofašistična vlada med obema vojnama je v svojih imperialističnih pretenzijah podpirala visoko rodnost in s tem visok prirodni prirastek (nataliteta je znašala v letih 1935—1939 30,20‰, prirodna rast pa 12,40‰). Povojna Japonska pa je ugotovila, da pomeni prevelik prirodni prirastek prehudo breme za njeno liberalno kapitalistično gospodarstvo in da je zato treba nujno zmanjšati nataliteto. Zaradi ekonomičnosti pa je bilo treba tudi znižati smrtnost in s tem podaljšati življenjsko dobo. S pomočjo propagande in drugih akcij je uspelo Japoncem, da so do leta 1960 znižali rodnost na 17,20‰ in smrtnost na 7,60‰, oziroma prirodni prirastek na 9,60‰. Podobne, toda manj drastične spremembe v demografski politiki poznamo tudi drugod (na primer v Franciji, na Kitajskem itd.).

Prikazovanje prirodnega prirastka zgolj kot razmerje med rodnostjo in smrtnostjo nas ne zadovoljuje v celoti, zlasti ker suhoparne številke vse premalo povedo o strukturi prebivalstva, to je o njegovi starostni sestavi, verjetnosti življenja, fertiliteti in o zakonitostih njegove razvojne dinamike. Zaradi tega sedaj veliko raje prikazujemo prirodno gibanje prebivalstva s pomočjo tipov demografskih režimov, pri katerih vsa ta svojstva lahko hkrati razumemo. Če te demografske režime močno poenostavimo, pridemo do štirih osnovnih tipov: primitivni, mladi, zreli in stari demografski režim.

Primitivni demografski režim izkazuje visoko nataliteto nad 30‰ in visoko smrtnost — nad 15‰. Prirodni prirastek je okoli 15—25‰. Ver-

jetnost trajanja življenja je majhna in ne presega 40 let. Starostna piramida je nizka in spodaj zelo široka, a se proti vrhu naglo oži. Režim je izredno neracionalen in ekonomsko škodljiv, saj umirajo ljudje v najbolj produktivni dobi. Srečujemo ga pri starih agrarnih civilizacijah monsunske Azije, v Arabskem svetu in v Afriki ter ponekod v Latinski Ameriki.

Mladi demografski režim je s svojo relativno visoko rodnostjo (22 do 30‰) in nizko umrljivostjo (8 do 10‰) tipičen za mlade, pozno kolonizirane dežele, ki pa doživljajo gospodarski razmah in imajo visok življenjski standard. Prirodni prirastek je velik in znaša 13 do 26‰. Starostna piramida je pravilna, saj je veliko mladih ljudi, pa tudi verjetnost življenja je zelo dolgotrajna. Ta režim obstaja v ZDA, Kanadi, Venezueli, Argentini, Avstraliji itd. Po zadnji vojni bi tudi velik del Sovjetske zveze prav lahko uvrstili sem.

Zreli demografski režim kaže že prve znake staranja prebivalstva, zaradi česar je dolgotrajnost življenja velika, smrtnost še nizka (10‰), toda rodnost ne presega več 20‰. Starostna piramida je v spodnjem delu že ožja. Ker srečujemo ta tip v južni in vzhodni Evropi, so opazne tudi zajede obeh vojn. Prirodni prirastek znaša torej le še 11 do 17‰.

Pri starem demografskem režimu je že opazno prevladovanje starih prebivalcev, zaradi česar je starostna piramida v spodnjem delu ozka, rodnost je nizka (15 do 20‰), smrtnost pa glede na velik delež starih ljudi precej visoka (10—13‰). Ta demografski režim zato izkazuje najnižji prirodni prirastek na svetu (5—8‰). Razširjen je v zahodni, srednji in severni Evropi.

Shemo demografskih režimov je treba uporabljati s premislekom in upoštevati regionalne razlike v posamezni pokrajini. Razen tega kažejo skušnje, da prebivalstvo ne doživlja samo procesa staranja, da se pogosto tudi regenerira (povojna Francija in ZDA). Kot primer regionalnih razlik lahko uporabimo našo domovino.

Tu izkazujejo severne republike že izrazite poteze zrelega režima, južne republike pa značilnosti mladega demografskega režima (Bosna in Hercegovina, Makedonija in Črna gora) oziroma celo primitivnega režima (Kosmet).

* * *

Razvoj populacije določene regionalne enote je pogosto rezultat ne samo prirodne rasti, temveč tudi mehanskega gibanja prebivalstva, to je migracij. Saldo med imigracijo in emigracijo je odločilnega pomena za marsikatero deželo. Spo-

nimno se samo na pozitivne in negativne posledice migracij. Za dežele doseljevanja velja, da tu prevladujejo mladi in podjetni ljudje, da imajo ugodno starostno sestavo prebivalstva, da doteka veliko izučene delovne sile itd. V deželah odseljevanja pa opazamo, da odhaja delovna sila, v katero so vložili veliko denarja, nastajajo družinski problemi, v agrarno prenaseljenih deželah obstaja občutek določenega olajšanja itd.

V povojni dobi smo zaznamovali razen rednih ekonomskih migracij tudi nekaj selitev iz političnih razlogov. Bile so kratkotrajne, toda zajele so zelo veliko prebivalstva in bistveno spremenile etnično podobo nekaterih dežel. Omeniti je treba preseljevanje Nemcev (tako imenovanih Volksdeutscherjev) iz vzhodnoevropskih držav, ki se jih je preselilo okoli 9,670.000. Pozneje se je v Zahodno Nemčijo dodatno priselilo še 3,029.000 ljudi. Iz Sovjetske zveze se je odselilo 1,500.000 Poljakov in Židov, poljsko ozemlje pa je zapustilo približno 500.000 Litvancev, Ukrajincev in Belorusov. Tudi Italijani so se preseljevali v matično državo iz bivših kolonij, Egejskih otokov in iz Julijske krajine, skupaj približno 450.000. Ob nemški okupaciji Poljske je to državo zapustilo približno 1,2 milijona ljudi, od teh se jih je slaba polovica po vojni vrnila domov. Po zadnji vojni je tudi približno 485.000 Fincev zapustilo Karelijo. Po sporazumu med Bolgarijo in Turčijo je zapustilo Bolgarijo približno 154.000 Turkov. Povsem nemogoče je oceniti, koliko ljudi je spremenilo svoje bivališče zaradi nacističnih deportacij. Nekateri navajajo številko 20 milijonov. Po vojni je prišlo tudi okoli milijon Židov v Izrael, obenem je zaradi palestinske vojne zapustilo to ozemlje okoli 960.000 arabskih beguncev. Izredno obsežni so bili premiki prebivalstva ob razmejitvi Indije. Približno 8,400.000 Indijcev je zapustilo pakistansko ozemlje in okoli 8,850.000 Pakistancev indijsko republiko. V resnici izmenjava prebivalstva na tem o. močju še sedaj ni prenehala. Repatriacija Japoncev s Koreje, Sahalina, iz Mandžurije, Tajvana itd. je zajela približno 3 milijone 178.000 civilnih in okoli 3,106.000 vojaških oseb. Bilteni Združenih narodov poročajo, da je korejska vojna povzročila preselitev približno 2,5 milijona ljudi in jih je okoli 810.000 zapustilo Severno ter se preselilo v Južno Korejo. Koliko jih je odšlo v nasprotno smer, ne vemo. Razen tega moramo upoštevati, da je po koncu zadnje svetovne vojne bilo na Korejo repatriiranih okoli 3,000.000 Korejcev iz raznih predelov Azije. Še veliko težje je soditi o obsegu kitajske emigracije prek Hong-Konga (približno 1,300.000), o vietnamskih migracijah po razdelitvi Indokine in po izbruhu vietnamske vojne (cenijo, da je prišlo iz Severnega v Južni Vietnam okoli milijon beguncev, podatkov o nasprotnem toku nimamo).

Podatki o ekonomski migraciji za povojna leta (1946—1957) kažejo drugačno podobo, kakor smo je bili vajeni pred II. in zlasti pred I. svetovno vojno. V ZDA se je v tem času priselilo komaj 2,415.000 oseb, od tega največ emigrantov nem-

škega (20%), britanskega (19%) in italijanskega porekla (11,2%). Veliko jih je tudi bilo iz vzhodne Evrope, okoli 30%. Ta številka je v bistvu majhna, če jo primerjamo z razdobjem 1880—1914, ko je prišlo v ZDA kar 22 milijonov ljudi, ali pa z razdobjem 1880—1930, ko naj bi v to deželo imigriralo kar 34 milijonov ljudi. Očitno je, da od leta 1930 ZDA niso več prava imigracijska dežela. V Kanado se je priselilo po vojni 1,669.300 oseb, od tega največ Angležev, Nemcev, Italijanov in vzhodnih Evropejcev. Argentina je sprejela 614.400 doseljencev, največ Italijanov in Špancev. Glede na to, da je bila pred vojno Argentina na drugem mestu po številu doseljencev, je ta imigracijska kvota silno majhna. Doseljevanje v Brazilijo je prav tako oslabelelo. Prišlo je 569.500 ljudi, pretežno Portugalcev. Pač pa je veliko doseljencev sprejela Venezuela, 301.000. Pomembni imigracijski deželi sta v povojnem obdobju postali Avstralija (930.000 imigrantov, po večini Angležev, Italijanov, Grkov in vzhodnih Evropejcev) in Nova Zelandija (143.800).

Zaradi ekonomske prosperitete v nekaterih zahodno-evropskih državah se je okrepilo preseljevanje znotraj evropske celine. Ti emigranti, največ Italijani, Španci, Grki, Jugoslovani in Turki, se zaposlujejo največ v Veliki Britaniji (246 tisoč), Franciji (604 tisoč), Švici (690 tisoč), Švedski (200 tisoč), Belgiji (184 tisoč) in Zahodni Nemčiji.

Seveda je pogosto v statistikah prav težko ločiti ekonomske in politične emigrante ali razlikovati stalne od sezonskih ali začasnih izseljencev. Takšna diferenciacija je še toliko težja, ker izkazuje svetovno prebivalstvo čedalje večjo mobilnost. V Jugoslaviji na primer je po letu 1940 menjalo svoje bivališče 37% prebivalcev. Še večji so ti premiki v gospodarsko razvitih deželah. Na Poljskem pride na 1000 prebivalcev 55,4 migracij, na Norveškem 45, v ZDA čez 60 itd. Ti notranji premiki imajo predvsem dve obliki: dnevno odhajanje na delo in doseljevanje v mesta.

Napredujoča urbanizacija in industrializacija vključujeta čedalje več ljudi v neagrarni poklice. Pogosto se sploh ne zavedamo, koliko ljudi dnevno potuje na progi stanovanje — delovno mesto in narobe. Nekateri proučitve kažejo, da približno 25—35% vseh zaposlenih v industriji ali mestih potuje na razdaljah, ki presegajo 30 minut. Šele ontran časovne meje 1.30 do 2 ur se množičnost vozačev občutno zmanjša.

Dnevna migracija delovne sile je dejstvo, s katerim moramo računati v prihodnosti, ne glede ali imamo njene posledice za negativne ali ne. Ves sedanji razvoj v razvitih in nerazvitih deželah podpira večanje migracije in števila vozačev. Kje je meja, kako zaustaviti ta proces, kako preoblikovati mesta in industrijske centre, da se bosta ogromna izguba časa in preobremenjenost prometnega omrežja zaradi „pendlerjev“ zmanjšali, je postala ena od ključnih nalog sodobnega urbanizma pa tudi naše civilizacije.

* * *

Nič manj pomemben ni stalni proces urbanizacije, ki ga doživlja sedanji svet. Bolj kot kdajkoli v svetovni zgodovini se je težišče človeštva prestavilo v velike mestne aglomeracije. Naj za boljše razumevanje tega dogajanja navedemo nekaj števil. Okoli leta 1900 je živelo v mestih z nad 500.000 prebivalcev približno 5% svetovne popu-

lacije. Takšnih mest je bilo takrat okoli 65 in so štela 72,700.000 ljudi. Leta 1960 je doseglo njihovo število že 173 in so imela 247,300.000 ljudi. Nanje je odpadlo 8,9% vsega svetovnega prebivalstva. Po posameznih regijah so bile naslednje razmere:

4. Mesta, mestno prebivalstvo in delež mestnega prebivalstva leta 1900 in 1960:

Regija	1900			1960		
	Št. mest	Št. prebivalcev v milijonih	% mestnega prebivalstva	Št. mest	Št. prebivalcev v milijonih	% mestnega prebivalstva
Evropa	30	35,4	12,0	51	66,9	16,1
ZSSR	2	3,4	2,8	22	21,5	10,7
ZDA in Kanada	9	13,9	17,0	27	51,6	27,3
Latinska Amerika	3	2,7	3,9	14	21,2	11,1
Afrika, Avstralija	2	1,3	11,3	7	7,0	25,3
Kitajska	11	8,1	2,2	19	28,6	4,2
Japonska	2	3,4	7,3	7	16,2	17,7
Jugovzhodna Azija	1	0,6	0,9	8	9,7	5,6
Indija	4	3,2	1,1	12	17,5	3,4
Prednja Azija in severna Afrika	1	0,7	1,1	6	7,1	5,4
Osrednja Afrika	—	—	—	—	—	—
Svet	65	72,7	4,7	173	247,3	8,9

Težnja po koncentraciji prebivalstva v mestih, ki je sprva bila značilna za Evropo, se je razširila še na ostali svet, zlasti v Ameriko. Sovjetsko zvezo, Avstralijo in na Japonsko. Ponekod je dosegla že izredno visoko stopnjo. Tako na primer prebiva v Veliki Britaniji v mestih nad 81% vsega prebivalstva, v Zahodni Nemčiji 67%, na Poljskem 47%, v ČSSR 47%, v Franciji 63%, v ZDA in Kanadi 69%, v Mehiki 50%, v Argentini 61%, v Braziliji 45%, na Japonskem 63%, v Avstraliji 82%, v ZSSR 47% itd. V Jugoslaviji je odstotek urbanega prebivalstva razmeroma nizek; leta 1961 je znašal 28,4%. Zelo majhen je zaenkrat delež urbanega prebivalstva v Aziji in v Afriki, kjer večidel ne presega 20%.

Urbanizacija je, kot znano, tesno povezana s procesom industrializacije. Vendar zaradi tega

obeh pojavov nikakor ne smemo enačiti, vsak ima svoje specifične zakone. Povezanost med obema pojavoma se izraža predvsem v medsebojni soodvisnosti. Napredek v industrializaciji nujno zahteva ustrezen razvoj mest in večanje števila mestnega prebivalstva in narobe, brez dosežene stopnje v urbanizaciji se industrijski napredek lahko resno zavre. Nekateri raziskovalci tega pojava so skušali to medsebojno razmerje določiti tudi s kvantitativnimi kazalci. Za primerjavo so vzeli deleže v industriji zaposlenega prebivalstva, narodni dohodek na prebivalca in delež urbanega prebivalstva po raznih deželah. Pokazalo se je, da takšne mejne vrednosti obstajajo. Kjer pa to medsebojno razmerje ni usklajeno, je upravičen sum, da v dosedanjem družbenem razvoju dežele nekaj ni bilo v redu.

5. Stopnja urbanizacije glede na narodni dohodek:

Države s povprečnim narodnim dohodkom na prebivalca	Povprečni % delež urbanega prebivalstva v celotnem prebivalstvu	Povprečni % delež prebivalcev velikih mest v celotnem prebivalstvu
Manj od 100 US dolarjev	15	7
100 — 300 US dolarjev	42	22
300 — 700 US dolarjev	53	34
700 — 1500 US dolarjev	70	36
1500 in več US dolarjev	70	49

Če te podatke apliciramo na Jugoslavijo, lahko kaj hitro ugotovimo, da so pri nas disproporcije med industrializacijo in urbanizacijo precejšnje. Medtem ko smo v industrializaciji napravili velike korake, in smo se glede na narodni dohodek po prebivalcu uvrstili v skupino 300—700 US

dolarjev na prebivalca, smo glede urbanizacije ostali za razred nižje, to je v skupini 100—300 US dolarjev. Delež urbanega prebivalstva bi moral biti pri nas okoli 50%, a je komaj 28%.

Poseben problem v procesu urbanizacije je rast velikih mest. Sedaj si noben urbanist ali

regionalni planer ne dela več iluzij, da je rast velemest vedno izraz uspešnega družbenega razvoja. Nasprotno, pretirana koncentracija lahko pomeni neurejeno strukturo hierarhije naselij in je zato izraz neurejenosti v regionalnem razvoju (primeri manj razvitih držav z več milijonskimi mesti). Tudi za velika mesta velja, da morajo biti usklajena s stopnjo industrializacije in

urbanizacije, ki jo je dosegla dežela. Za naše razmere je značilno, da je pri nas, kot v mnogih manj razvitih deželah, premalo majhnih in srednjih mest, in da se njihova vloga v družbenem življenju premalo občuti. Za ilustracijo navajam deleže urbanega prebivalstva in prebivalstva velikih mest po svetu in v nekaterih državah:

6. Stopnja urbanizacije in stopnja koncentracije prebivalstva v mestih z nad 100.000 prebivalci (po OZN leta 1961):

Področje	% urbanega prebivalstva	% prebivalstva živečega v mestih z nad 100.000 prebivalci
Vzhodna in južna Evropa	42	21
Zahodna in srednja Evropa	67	33
Severna Amerika	69	51
Srednja Amerika	43	33
Južna Amerika	48	27
Azija	19	14
Severna Afrika	34	21
Subsaharska Afrika	13	5
Oceanija	70	50
ZSSR	45	27

Ne glede na ta razmišljanja o urbanizaciji, lahko ugotovimo, da prinaša koncentracija prebivalstva v mestih razen ugodnosti, med katere štejemo predvsem boljšo delitev dela in večjo storilnost, tudi številne težave, ki se zrealijo predvsem v tako imenovani „eksploziji mest“, to je v nebrzdanem širjenju mest, v socialnih problemih, odmiranju nekaterih mestnih četrti in pomanjkanju sredstev za njihovo regeneracijo, v težavah v prometu in opremljenosti s komunalnimi napravami in tako naprej.

Proces populacijske koncentracije v mestih je tako značilen in tipičen, da so ga skušali nekateri raziskovalci prikazati tudi v obliki preproste sheme s petimi razvojnimi stopnjami:

1. mesta se formirajo, rast podeželskega prebivalstva presega rast mestne populacije ali je enaka njeni rasti;

2. procentualni porast urbanega prebivalstva preseže rast podeželskega prebivalstva, sproži se prvi val doseljevanja v mesta;

3. podeželsko prebivalstvo se prične tudi absolutno zmanjševati;

4. prebivalstvo malih mest prične absolutno nazadovati v korist velikih mest;

5. prevelika koncentracija prebivalstva v velikih mestih povzroči, da se prebivalstvo znova razseljuje v širšo okolico mestnih aglomeracij in da zaradi tega nastane znova bolj enakomerna poselitev in enakomernjša gostota prebivalstva.

(Samo ob sebi je umevno, da razvoj pogosto tem razvojnim stopnjam ne sledi povsem, temveč lahko nekatere izostanejo.)

Za našo civilizacijo je vsekakor najbolj zanimivo vprašanje, ali je takšna pretirana koncentracija smiselna in ali nova porazdelitev prebivalstva,

ki sledi razseljevanju mest in povzročata nastanek nekakšnih „megalopolisov“, ne prinaša bistveno novih kvalitativnih sprememb v pokrajino. Zaenkrat lahko le potrdimo, da se ob tem procesu povečujejo razlike med razvitimi in nerazvitimi pokrajinami in da različne, do sedaj veljavne krajevne skupnosti (ekonomskega, socialnega in etničnega značaja) izgubljajo na svojem pomenu ali celo izginjajo. Ob tem se moramo nehoti zamisliti nad prihodnostjo vseh malih narodov, med katere sodi tudi slovenski.

* * *

Historični razvoj, čedalje večja migracijska mobilnost in komunikativnost svetovne populacije ter vse tesnejša prometna povezanost so pripeljali do naglega izoblikovanja novih ljudskih skupnosti. Nekatero med njimi so bolj malo poznane, čeprav število pripadnikov le-teh neprenehoma raste. Vse premalo se jih zavedamo in vse premalo jih jemljemo v obzir. V mislih imam nastajanje rasno in etnično mešanih skupnosti, ki jih zaradi zares temeljitega stapljanja ni mogoče uvrstiti v nobeno od do sedaj obstoječih formacij. Dóber primer dežele, kjer je do takšne demografske združitve prišlo, je brazilski severovzhod. Vendar poznamo še druge primere: Karibski otoki, andinske in centralnoameriške države, nekateri tihoceanski otoki itd. Rasna premešanost in etnično stapljanje sta dosegla tolikšno stopnjo, da je kakršnakoli delitev po ustaljenih pojmi povsem absurda. Značilno je, da prav zaradi tega rasni in drugi predsodki nimajo več tolikšne veljave. Nastajajo nove, mlade in izredno vitalne skupnosti, ki jih ne pestijo rasni problemi, kot jih poznamo na primer v ZDA ali v JAR. S tem sicer nočem trditi, da teh problemov ni več. Vendar kolikor

so, so predvsem premoženjskega izvora. Klasičnega rasizma (colour bar) je vse manj. Glede na dejstvo, da odpade, na rasne mešanice med belci in Indijanci, belci in črnci ter črnci in Indijanci v teh deželah že nad polovico prebivalstva in da so te skupine najbolj vitalna populacija z najmočnejšo prirodno rastjo, kar jih poznamo na svetu, bodo tudi omenjene rasno pogojene socialne razlike slejkoprej morale izginiti. Že po predvojnih cenitvah je v Latinski Ameriki odpadlo na mestice približno 50% vsega prebivalstva, na mulate pa približno 10%. Ta čas je ta „melting pot“ deloval dalje in uspešno stapljal prebivalstvo. Za ilustracijo teh navedb navajam nekaj števil, ki naj prikazujejo pestro rasno in etnično sestavo v Venezueli (belci 12%, mešanci 73%, Indijanci 7%, črnci 8%) in v Braziliji (belci 63%, mešanci 20%, Indijanci 2%, črnci 15%).

* * *

Ob tem skokovitem naraščanju človeštva se razprave o tem, kam bo to pripeljalo, ali je ta rast smiselna ali ne in kako uskladiti porast števil ljudi s prehranitvenimi možnostmi našega planeta, iz umljivih razlogov čedalje bolj množe. Tudi na zadnji svetovni konferenci o prebivalstvu, ki je bila v minulem letu pod okriljem OZN v Beogradu, se je o tem veliko razpravljalo. Na Zahodu so zaradi nagle rasti predvsem nebelega prebivalstva marsikje dvignili plat zvona. Prišlo je do prave poplave bolj ali manj resnih demografskih publikacij. Znova so oživele malthuzijanske ideje o koristnosti vojn, epidemij in lakot kot regulatorjev demografskega razvoja. Na Kitajskem, kjer prebiva največja svetovna aglomeracija prebivalstva, so v zadnjih dvajsetih letih večkrat bistveno spremenili demografsko politiko: od priporočil, imeti malo otrok, do razglasitev, da velik prirodni prirastek ne more biti ovira revoluciji in napredku Kitajske. S tem problemom se je ukvarjal tudi vatikanski koncil, vendar brez jasnega sklepa. Čedalje pogosteje se svetuje uvažanje kontracepcije kot regulatorja rodnosti. Razni mračnjaki iz razvitih kapitalističnih držav priporočajo kot edino rešitev — atomsko bombo in podobno. Skratka, svet, vodilni politiki, ekonomisti, demografi in drugi so se znašli pred problemom, za katerega se zdi, da mu ni mogoče najti prave rešitve in da položaju zaradi tega nismo več kos.

Zato nemara ne bo odveč, če se na kratko ozremo tudi na ta ključni problem demografije in sedanjega sveta. Dejstvo je, da se svetovno prebivalstvo večja z dvema procentoma letnega prirastka precej podobno, kakor narašča vrednost v obrestno obrestnem računu. Po projekcijah OZN bo štel svet leta 2000 nekaj manj kot 6 milijard (5.965.000.000), od tega bi odpadla na razvita področja 1 milijarda 266 milijonov, na manj razvita pa 4 milijarde 699 milijonov ljudi. Pri tako velikih številkah niso posebno pomembne razlike v prognozah, računane z maksimalnimi ali minimalnimi variantami. Prav tako ni mogoče zanikati

ugotovitve, da v manj razvitih deželah z velikim številom prebivalstva postaja že tako nizki standard čedalje slabši, nižji od stanja na primer pred minulo svetovno vojno (Indija), da investicije ne dosega niti vrednosti demografskih investicij, ki so nujne, da obdržimo zaradi rasti prebivalstva nacionalni dohodek na isti višini in da postajata lakota in podhranjenost stalni spremljevalki teh narodov. Razkorak med razvitimi, ki štejejo sedaj eno tretjino svetovnega prebivalstva, a producirajo dve tretjini hrane, in nerazvitimi, ki jih je dve tretjini, se na ta način tudi na demografskem področju pogloblja in dobiva razen ekonomskega čedalje bolj tudi politični pomen.

Predlogi za reševanje tega problema si zelo nasprotujejo. Na Zahodu so najbolj številni tisti, ki svetujejo uvažanje kontrole rojstev, to je uporabo kontracepcije. S tem, da bi se zmanjšala nataliteta, bi se zmanjšal prirodni prirastek in bi rast prebivalstva ujela korak z rastjo ekonomskih virov. Za zgled navajajo zahodne države in Japonsko, kjer tega problema ni več. Nasprotno temu je katoliška cerkvena doktrina doslej a priori odklanjala vsako misel na umetno preprečevanje rodnosti. Tega aksioma niti poslednji koncil ni povsem omajal. V svojih prvih diskusijah so sovjetski demografi zavzemali dokaj enostransko stališče in so povsem negirali potrebo po kontroli rojstev. Naglašali so, da je prenaseljenost rezultat kapitalističnega sistema in da v socialističnih deželah ni nobenih ovir za neprenehno rast prebivalstva. Prav tega stališča pa so se oprijeli po nekaterih kolebanjih tudi kitajski politiki. V zadnjem času sovjetski demografi vendarle priznavajo, da problem usklajene rasti prebivalstva in ekonomike le ni tako preprost in da je treba tudi razvoju prebivalstva postaviti določene meje.

Kako gleda marksistična znanost na obravnavani problem? Povsem upravičeno opozarja, da predlogi za reševanje problema s kontrolo rojstev ali kontracepcijo nikakor ne morejo dokončno popraviti obstoječega stanja. Lahko ga le olajšajo, vendar jedra vprašanja ne rešujejo. Osnovni problem tiči v gospodarski nerazvitosti dežel, ki doživljajo „demografsko eksplozijo“. Edino gospodarski vzpon lahko odpravi diskrepanco med pretirano rastjo prebivalstva in nerazvito ekonomiko, to se pravi, da utrdi nizko umrljivost in obenem z gospodarskim in družbenim dvigom sproži postopno zniževanje natalitete. Prav isto se je zgodilo v 19. stoletju v Evropi in pozneje v drugih deželah, ki so šle po poti gospodarskega napredka. Samo osveščen prebivalec lahko presoja utemeljenost kontrole rojstev in svojo voljo svobodno podreja ali usklaja z gospodarskim stanjem dežele. Zato nerazvite države upravičeno odklanjajo reševanje tega problema zgolj po „demografski poti“. To je lahko le ena od komponent, drugo in bistveno je „ekonomski razvoj“. Njihovo stališče moremo podkrepiti še z nekaterimi dejstvi: Večina nerazvitih dežel je pretežno agrarnih (delež agrarnega prebivalstva znaša 70—80%).

Prebivalci so v velikem številu še nepismeni in jim primanjkuje osnovne izobrazbe (tudi pojmov o razmnoževanju). Industrija v teh deželah je nesposobna nuditi agrarnemu gospodarstvu proizvode, s katerimi bi povečali proizvodnjo hrane (gnojila, stroji), in ne more zaposliti novih delovnih moči. Akumulacija kapitala je premajhna, da bi financirala gospodarski razvoj. Konec koncev prizadete države sploh niso krive težke situacije, v kateri so se znašle. Poglavitne vzroke je treba iskati v do nedavni politični podrejenosti, v še vedno trajajoči ekonomski eksploataciji, v žalostni vlogi dobavitelja surovin industrijsko razvitim državam itd. Zaradi tega je mogoče te probleme razrešiti šele s pravilnejšo delitvijo ustvarjenega dohodka in s pravičnejšimi gospodarskimi odnosi med razvitimi in revnimi. Edino po tej poti bodo revne države prišle do sredstev, s katerimi bodo

pospešile svoj gospodarski razvoj, razgibale in prosvetile svoje ljudske množice in postopoma uskladile razvoj prirodnega prirastka z ekonomskim stanjem.

Gledano s stališč, ki edina zagotavljajo dejansko ureditev demografskih problemov, ni niti pomembno, koliko milijard ljudi bo zemlja lahko preživljala. Doslej so se vse napovedi izkazale kot preskromne in prognostiki pred sto ali petdesetimi leti si sploh niso mogli predstavljati, da bo človeštvo v tako kratkem času doseglo takšne dimenzije. Napredek tehnologije in agronomije nam bosta prav gotovo pomagala, da bomo v prihodnosti lahko še uspešneje reševali težave s prehrano, kot smo jih doslej. Znanost nam že sedaj zagotavlja, da problem ni v povečanju proizvodnje hrane, ampak v pravičnejši razdelitvi proizvodnih sredstev in proizvedenih dobrin.

Mirko Pak

Nekaj geografskih opažanj iz zahodne okolice Splita

V drugi številki Geografskega obzornika za leto 1966 sem podal kratek pregled rezultatov terenskega proučevanja slušateljev geografije iz Zagreba in Ljubljane v okolici Novske. Dve leti kasneje, leta 1965, smo prav tako skupno proučevali področje v Hrvatski in sicer v Kaštelanskem primorju. Rezultati tega dela so zaradi intenzivnosti posameznih procesov celo bolj pestri kakor oni iz okolice Novske. Njihov prikaz nam bo omogočil vpogled v dogajanja, ki spreminjajo podobo kmetijske in turistične pokrajine ob morju.

Vzroki intenzivne ekonomske in s tem tudi populacijske ter fiziognomske spremembe niso samo znotraj tega področja, pač pa so predvsem posledica zunanjih vplivov — položaja tega področja v ožji in širši regiji ter njegove povezave s sosednjimi področji. Kaštelansko primorje se vleče v ozkiem, pretežno 1 do 2 km širokem pasu v smeri Z—V. Na njegovem vzhodnem koncu leži Split, ki je primarni in najmočnejši izvor procesov v tej pokrajini. Na drugi strani pa imamo severno od tod Hrvatsko Zagoro, reliefno ostro ločeno pokrajino, ki pa je gospodarsko močno povezana s Kašteli. V želji, da bi spoznali pestro geografsko problematiko teh področij in ju medsebojno primerjali, smo naredili profil od obale na Zagoro ter tako zajeli v naše delo tri katastrske občine — Kaštel Stari, Kaštel Novi v Kaštelanskem primorju in Radošič na Hrvatski Zagori.*

Področje treh raziskanih katastrskih občin obsega zaradi povprečne lege na geomorfološko zgradbo morfološko različno zemljišče. Na jugu se

v lahnem loku vleče od zahoda proti vzhodu nizek obrežni pas — Kaštelansko primorje, ki se prav v tem delu najbolj razširi v vsej svoji dolžini na nekaj čez 2 km. Na oddaljenosti do 300 metrov od morja se zemljišče polagoma vzpenja, severneje pa nadmorska višina hitreje narašča in doseže ob železniški postaji Kaštel Stari že okrog 80 metrov. Tu smo že skoraj na vznožju Kozjaka, od koder se zemljišče strmo vzpne v okrog 600 metrov visoki greben Kozjaka in se nato ponovno spusti v razgibano zemljišče Hrvatske Zagore, kjer se v tem delu menjavajo višine od 230 do prek 360 metrov. Greben Kozjaka, ki zapira Kaštelansko primorje v vsej njegovi dolžini, je ostra meja med ozkim obalnim pasom in notranjostjo. Že iz samega prikaza višinskih razlik moremo ugotoviti, da poteka tukaj tudi gradbena meja. Vse področje katastrske občine Radošič je iz krednega apnenca, enako tudi Kozjak sam do višine 250 m na jugu. Zemljišče pod to višino je iz oligocenskega fliša, ki se razprostira skoraj do obale, kjer prihaja ponekod zopet na dan apnenec. Vsa kotlina, v kateri leži zemljišče katastrske občine Radošič, je do višine okrog 300 m prekrita s kvartarnimi sedimenti, enako kot nižji deli flišnega zemljišča na jugu. Poleg naštetih zgradbenih enot se v pokrajini prav lepo kaže tudi sloj grušča, ki prekriva apnenec na pobočjih Kozjaka v višini med 250 in 350 metrov ter dela le nekoliko zložnejši prehod med strmo steno Kozjaka in položnim flišem.

Na opisane morfološke oblike se vežejo tudi klimatske in hidrografske razmere tega področja. Opazovalna postaja v Kaštelu Starem beleži zaradi neposredne bližine Kozjaka prek 100 mm več padavin kakor Split, še več jih pa namerijo na Radošiču. Medtem ko je v Kaštelih sneg redkost,

* Radošič je skupno ime katastrske občine za naselja in zaselke Bejići, Bralići, Džirlići, Gačići, Galići, Kapitanovići, Kozlice, Raičići, Skopeljanci in Vlastelice.